

Interpretiranje kao produktivno prisvajanje

Damir BARBARIĆ, *Iz radionice duha*, Zagreb, Matica hrvatska, 2021, 507 str.

Stjepan Kušar

stjepan.kusar@unicath.hr

Radionica, pa k tomu još takva koja ima ne samo neku vezu s duhom, nego je bitno »radionica duha«, budi pozornost, možda i poneku nostalgiju za prošlim – gdje je vrijeme i gdje su prostori radionica? – čega možda ipak još ponegdje ima; ali duh? Nije li to anakroni relikv u nepovratnu prošlost potonule metafizike? Ili trag onoga što se voli zvati religijom, eventualno onom kršćanskom? Kamo nas upućuje taj naslov? Autor nas informira o tome u kratkom uvodnom tekstu u taj pozamašan svezak svojih izabranih radova nastalih u posljednjih desetak godina. Radionica sugerira misao da valja raditi, upućuje nas na »rad pojma«, dakle na napor filozofskog mišljenja. A gdje je misao i mišljenje, tu je duh jer bez njega nema ni jednog ni drugog; štoviše, oboje je njegova izvrsna manifestacija jer u njegovoj je biti ili naravi da se manifestira, pokazuje. Upravo nas u tom smjeru ne samo upućuje, nego i vode ovdje sabrani radovi.

Takvih »radionica duha« naš je autor u svojem već više od četrdeset godina dugom bavljenju filozofijom pod drugim naslovima ranije otvorio i dao uvid u njih na hrvatskom i njemačkom jeziku; navodimo samo neke:¹ *Zrcalna igra četvorstva. Heideggerova kasna misao* (2008); *Annäherungen an Platon* (2009); *U intermezzu svjetova* (2010); *Die Sprache der Philosophie* (2011); *Veliki prsten bivanja. Uvod u Nietzscheovu misao* (2014); *Skladba svijeta. Platonov Timej. Tekst izvornika s hrvatskim prijevodom, uvodom te filološkim i filozofskim komentarom* (2017). Sve u svemu, Damir Barbarić objavio je više od dvadeset autorskih i isto toliko uredničkih knjiga, a kao glavni urednik pobrinuo se i za deseterosveščanu *Hrestomatiju filozofije* (Zagreb 1995-1998). Uz to idu i prijevodi Nietzscheovih, Platonovih i Schellingovih tekstova – da spomenemo samo one najvažnije. Uz rad u zagrebačkom Institutu za filozofiju te trinaest godina (1997-2010) na Hrvatskim studijima on je bio često pozivan na gostu-

¹ Potpuniji biobibliografski uvid (do 2010.) donosi Bilješka o autoru na kraju knjige: Damir BARBARIĆ, *U intermezzu svjetova*, Zagreb, 2010, 357 i d. Usp. također Predgovor, u: Ozren ŽUNEC, Petar ŠEGEDIN (ur.), *Zbližavanje. Zbornik povodom šezdesete obljetnice života Damira Barbarića*, Zagreb, 2012.

juća predavanja i simpozije – u prvom redu u Njemačku, ali i u Italiju, Meksiko, Japan... – a posebno je zaslužan kao višegodišnji voditelj Filozofske škole Matice hrvatske i urednik njezine filozofske biblioteke »Aletheia« (do sada 11 pozamašnih knjiga). Sve to ovdje tek usput navedeno želi samo upozoriti na to da su njegovi radovi ne samo plod samoprijegornog rada posvećenog filozofiji nego i razmjene i rasprava sa sumisliteljima.

Tko kani prikazati publikaciju poput ove *Iz radionice duha*, svjestan je da je to zapravo nemoguće; ta kako dati uvid u svaki rad kad svi radovi, njih dvadeset i pet, nisu sabrani pod jednu objedinjujuću temu niti su razvrstani prema srodnim ili tek površno povezanim temama nego naprosto parataktički poredani? No to ne mora biti nedostatak, naprotiv, recenzent pokušava iz tog stanja stvari izvući korist za svoj postupak. Upravo takva su-stavljenost radova omogućuje mu slobodno kretanje i traganje za osima oko kojih se misli grupiraju i razrađuju, bez pretenzije za sustavnim izlaganjem cjeline. Međutim, stroga sustavnost odmah upada u oči čim se krene u čitanje pojedinih radova. Prezentacija teme i didaktičnost izlaganja, bez podnaslova koji bi cijepali cjelinu, pomaže otkriti kretanje misli, njezinu smirenu usredotočenost na predmet i u isti mah hod koji zapravo nikad nije završen. Jer misao nema kraja. I kad se dođe na kraj pojedinog rada i sagleda doprinos i dobitak, Barbarić nas nerijetko ostavlja s pitanjima koja otvaraju i zahtijevaju daljnji misaoni rad – obziran apel čitatelju. Reklo bi se: radionica zapravo nikad nije zatvorena, pauze su samo zaleti... dok se ne prispije do kraja sveska. A tu je čitatelj – nakon što je mnogo toga doznao i dao se poučiti – ostavljen tek sa slutnjom; završavajući raspravu *O slušanju i mišljenju*, u kojoj su pod tom temom stavljeni sučelice jedan drugom Gadamer i Aristotel, autor nas ostavlja sa zagonetnim pitanjem: Mogu li se, ili čak trebaju li se, sluh i slušanje shvatiti »kao iskonska otvorenost i prijemčivost za glazbeni, odnosno muzički ustroj *logosa*? Otvaraju li se tu mogućnosti i izgledi jednog iz temelja drugog iskustva mišljenja, pa onda i bitka i bivanja, možda čak bitno drukčije povijesti?« (497) Misao ne miruje jer ona je sebesvjesno očitovanje duha koje – neka nam Hegel oprosti! – nikad nije dovršeno.

Autor ne šteti čitatelja nego zahtijeva od njega napor misaonog praćenja onog što on izlaže u svojim interpretacijama, kritikama te obzirnim pitanjima i još obzirnijim tvrdnjama. To nije lako štivo; tko se želi u nj uputiti, u mnogo-me će profitirati ako prije toga pročita tematski bliske, ali naoko jednostavnije sročene autorove radove u knjizi *Putokazi* (2018). No dublji i sustavniji ulazak u njegovu misao zahtijeva studiozno poznavanje ostalih djela iz njegove 'radionice'. U svakom se radu vidi suvereno poznavanje obrađivane tematike, odnosno djela nekog od velikana filozofske misli, kao i ništa manje suvereno poznavanje relevantne sekundarne literature na koju upućuju brojne podrubne bilješke; u njima dolazi dodatno do izražaja kako obzirna i argumentirana kritika tako i slaganje s tuđim mislima, a u tekstu povrh toga i njihovo interpretativno prisvajanje. Na ovome mjestu posebice valja istaknuti autorov birani i izbrušeni

filozofski rječnik koji pokazuje svoju prikladnost predmetu i svoju ljepotu kako u razvijanju vlastite misli tako i u prevođenju rečenica i izraza starogrčkih i njemačkih autora kojima se on u svojoj 'radionici' bavi. Bez pretjerivanja se može reći da je njegovo jezično postupanje uzorno u jasnoći, dosljednosti i primjerenosti obrađivanim temama.

Uz radove autor navodi mjesta njihova prvog objavljivanja (ima ih i nekoliko do sada neobjavljenih); mnogi su radovi njegov vlastiti prijevod s njemačkog na kojem su bili izloženi i objavljeni, a neki su izvorno bili objavljeni na hrvatskom. Zainteresirani čitatelj time dobiva ne samo informaciju o njima, nego i mogućnost da ih čita kronološkim redom njihova nastajanja i objavljivanja. Uz to ide kazalo imena.

Barbarić nije svoje radove svrstao prema nekim tematskim cjelinama; vidljiv je samo labavi kronološki poredak njihova objavljivanja. Time je prepustio čitatelju da se sam snađe u bogatstvu misli i interpretacija te da u tom snalaženju i sam sebi nešto prisvoji. Specifičnost je naime svih tih radova upravo u tome da se svaka tema razvija kroz suočavanje i interpretaciju velikih mislilaca starine, moderniteta i suvremenosti: dominiraju u prvom redu Platon i Aristotel te Hegel, Schelling, Schopenhauer, Nietzsche Heidegger i Gadamer, da spomenemo samo one najvažnije. Za ovu recenziju izdvojio bih i prikazao nekoliko markantnih tema koje se provlače kroz sve radove: jezik, obrazovanje, život, demokracija, sloboda, mišljenje. Ovako nabačeni pojmovi ne kažu mnogo, oni samo kane naznačiti oko čega autorova misao kruži – u biti, to su temeljna očitovanja duha, a radionica je zapravo sam rad duha, a ne neki prostor; riječ je o životu duha, o njegovim očitovanjima. To su piste ili trase kojima se može ići u čitanju tih radova; one se dakako račvaju na razne strane i uvode u druge zone mišljenja pa čitatelju postupno izlazi pred oči bogatstvo djela iz radionice duha, djela koja svjedoče o koliko upornom toliko i strpljivom i umješnom bavljenju stvarima filozofskog mišljenja.

Svaku temu autor obrađuje u kritičkom i konstruktivnom dijalogu s velikanima filozofske misli – tu se vidi ne samo njegovo veliko poznavanje relevantnih autora filozofske misli nego i njegova primjerena i uzorna umješnost interpretiranja kao i kritičkog i produktivnog prisvajanja misli velikih prethodnika u našem vremenu koje ne izgleda sklonim takvom filozofiranju. No upravo stoga ono je, vjerujemo, upravo tom vremenu nasušno potrebno: valja nam se temeljito suočiti s onim nama prethodnim da bismo mogli bolje razumjeti sebe i riskirati ono novo kao odgovor na do sada neviđene izazove. To dakako ni najmanje ne olakšava prikaz takve knjige nego ga otežava; recenzent si ne umišlja da je u stanju temeljito prosuditi takav pristup stvarima mišljenja koje su u pitanju i odvagnuti utemeljenost i opravdanost autorovih interpretativnih postupaka; bit će dovoljno uputiti na neke uvide iz te 'radionice duha' – ona je uvjerljivo svjedočanstvo života duha – te eventualno nadovezati kakvo pitanje koje se pritom otvara.

Život

Ako je ova tvrdnja točna, onda je umjesno najprije se pitati o životu, što je život – neiscrpiva tema sve filozofije. Ona je prisutna gotovo u svim člancima, ali dominira u onima koji uglavnom kruže oko misli koju su razvijali grčki mislioci, u prvom redu Platon. Ona kao takva nije izravno postavljena nego dolazi kao središnji moment rasprava *Muzika i etos* (129-146), *Nastajanje svega* (183-194), *Analogijsko rađanje* (195-204), *Sjaj ljepote i ljubavna žudnja* (205-220) te *Živi zor prirode* (229-248). Autor svaki put polazi od, naoko, lako uočljiva fenomena te ga postupno analitički-interpretativno kroz tekstove i misli filozofa samostalno produbljuje do njegovih ontologijskih dubina. Primjerice, u njegovu tumačenju toga što je za Grke izvorno ‘muzika’ doznajemo da ona nije ono što mi nazivamo glazbom (to je samo jedan njezin moment), doznajemo da je riječ o osnovi i određujućem obzoru bitnih očitovanja života pa se odatle razaznaje njezino bitno odgojno značenje u Grka, čemu je svjedokom kasni Platon (u prvom redu njegovo djelo *Zakoni*). U ‘muzici’ je riječ o harmoničnom kretanju u kojem je sjedinjeno troje: pjesništvo, tonsko umijeće i ples. Posvuda je na djelu kretanje: glas i ton riječi u pjesmi usklađeni su sa zvukom lire i korakom plesa. Kretanje se otkriva kao bitna manifestacija života, točnije: duše. Duša je pak život kao način bitka, život u svojoj kretljivoj moćnosti; ona je izvor kretanja i sama je kretana. Odatle se život shvaća kao način bitka onih kretljivih bića koja izvor svojih mnogostrukih kretanja imaju u samima sebi, a duša je ime samog tog izvora, uvijek i sama kretana, »kretanje koje kreće samo sebe i ujedno sve ostalo« (139 i d.).

Pojam kretanja obuhvaća svaku vrstu promjene, ali ovdje on izražava vrhunsko harmonično kretanje koje kulminira u usklađivanju moći duše koja je trostruko sklopljena: čuvstvena, požudna, umna. ‘Muzika’ kao glavni moment odgoja usklađuje dušu koja postiže svoj *êthos* (postojanu unutrašnjost, karakter kao sebstvo) u čemu važnu ulogu ima stečena dobra navika i običaj (*ethos*). Odatle može biti razumljiva odredba Platonove etike kao skrbi o sebstvu, tj. o duši, pri čemu se antropologijski obzor te skrbi prekoračuje u onaj ontologijski i kozmologijski prema sveopćoj duši (192 i d.), što je pak posebno dojmljivo razrađeno u komentaru mita o duši u Platonovu *Fedru* (212 i d.). Ako imamo to u vidu pa se pitamo tko ili što je čovjek, onda možemo reći da je on čisto izlaženje iz sebe i sezanje izvan sebe, ob-java: svojim ‘kretanjem’ (sad je to svaki oblik njegova djelovanja) on se ob-javljuje, očituje kao biće duha. To kulminira u doviđanju dobrote dobra: ona je u moći sjedinjavanja i povezivanja, u konačnici u »preobilju slobodnog rađanja koje sebe žrtvuje, razdaje i pruža radi toga da bi bilo i drugog« – upravo je u tome čudesan način bitka dobra (204). Ne bi li trebalo shvatiti upravo ljudski život kao ne jedino, ali u stanovitu smislu privilegirano, mjesto očitovanja tog »bitka dobra«?

Jezik – govor – misao

Vjerojatno najizvornije kretanje duše, ili objavljivanje čovjeka kao bića duha, ima svoje očitovanje u jeziku. Autor ga, prikazujući misao o jeziku Wilhelma Humboldta, smatra oblikujućim organom mišljenja ili organom tvorbe misli (*Jezik kao organ tvorbe misli*, 261-276). Očitujući se u duhovnom činu reflektiranja, »u kojem čovjekovo svjesno ja sebe uspostavlja u razlikovanju od sebi suprotstavljena predmeta«, jezik i mišljenje ujedno proviru iz »nedostižne dubine naše duševnosti« (266). To je intelektualna, ili možda bolje: duhovna djelatnost kao neprekinuti i stalno napredujući »hod« čije su dvije nerazdvojive komponente mišljenje i govorenje. Pritom je jezik »ukupnost glasova kao osjetilnih oznaka mišljenja« pri čemu se čovjek otkriva kao »stvor koji tonski zvuči« (*das tönende Geschöpf*, 270). U pitanju je dakle glas na jednoj strani i sluh na drugoj strani jer Humboldtova originalnost u promišljanju jezika jest između ostalog u tome da ga on shvaća kao »fonetski-kognitivno zbivanje« koje se odvija »uvijek u prisutnosti drugoga«. Stoga u jeziku imamo »jedinstvo misli i osjećaja u izgovorenoj i čujenoj riječi« (273). Kao zvučeći instrument u svojoj izvornoj individualnosti čovjeka-govornika jezik je ujedno svojevrsno tkanje, tj. ono općenito u kojem se govornici kreću; svaki čovjek razumije istu riječ kao dio nekog drugog – ali i svojeg vlastitog! – tkanja. Jeziku je dakle vlastito suzvučje kojim se on očituje kao ono 'između' duha i predmeta. Odatle je možda malo jasnije zašto kod Humboldta nemamo posla sa znanošću o jeziku (*Sprachwissenschaft*) nego s nečim tomu prethodnim i stoga izvornijim: riječ je o znanstvu ili o umješnosti jezika, kako Barbarić znalčki prevodi njemački izraz *Sprachkunde*.

Uz taj rad o Humboldt u treba staviti onaj o etimologiji (*Etimologija – putokaz mišljenju?*, 65-76) te onaj *O slušanju i mišljenju* (475-498), a donekle i onaj pod naslovom *Muzika i etos* (129-146) utoliko što je i ovdje riječ o glasu i sluhu, dakako, u sraslosti onog izvorno trojeg koje je sraslo u starogrčkom poimanju 'muzike': pjesništvo, tonsko umijeće i ples. Pišući o etimologiji Barbarić ističe golemu razliku između suvremene znanstvene etimologije, koja se počela razvijati u XIX. st. u smislu egzaktne znanstvenosti koja nastoji utvrditi glasovne zakonitosti i oblikovanje/razvitak riječi na tomu utemeljen, te uobičajena načina shvaćanja etimologije u antičkoj (grčkoj) filozofiji kao puta do istine riječi (gr. *etymos* = istinit, a *to etimon* je pravi ili istiniti sadržaj riječi). Onima koji su se u filozofiji bavili istraživanjem različitih oblika riječi (»filozofirajući etimolozi«) to je »služilo za dolaženje do njihova izvornog značenja, a onda i do same biti dotičnom riječju imenovane stvari« (73). Ne postavljajući u pitanje znanstvenu etimologiju, autor oprezno pledira u prilog pokušaju uspostave dosluha filozofskog mišljenja i etimologije te se pritom poziva na suvremene etimologe koji pokazuju osjećaj i razumijevanje u tom smjeru (75). S filozofske bi se strane ovdje moglo uputiti na Heideggera i na njegove postupke iznalaže-

nja istine riječi; koliko god oni bili kritizirani od strane modernih etimologa, oni su u svakom slučaju filozofski plodni...

U drugom smjeru ide rad *O slušanju i mišljenju*: riječ je o odnosu gledanja i slušanja u povezanosti s mišljenjem i jezikom – jedno i drugo nalazi svoj izraz u jeziku, jedno i drugo ima konstitutivnu ulogu u mišljenju ako se ovo posljednje odnosi na zbilju i na nas same u krilu zbilje. U mišljenju je naime slušanje i gledanje sintetički integrirano, ali pod dominacijom moći vizualiziranja. Koliko god cjelina onog izgovorljivog u jeziku išla 'kroz uho' (tj. bila bitno vezana uz sluh, a ne uz vid), koncentracija na semantičku dimenziju riječi (u Gadamera i već ranije u Aristotela) vodi zaobilaženju zvuka i zvučenja te rezultira intelektualizacijom hermeneutičkog slušanja, npr. u Gadamerovoj hermenutici. Ono slušano/čujeno *upravo kao takvo* nestaje u predodžbi koju si stvaraju govornik i slušatelj; i jedan i drugi sabire značenje čujenog u *logos* koji nastaje usuglašavanjem ljudi i odmicanjem od neposredno čujenog i viđenog. Pamtimo čujeno i viđeno te mu se u sjećanju vraćamo: nastaje iskustvo koje se sabire u umijeću i pohranjuje u znanju. Budući da je u znanju bitna povezanost *logosa* i predodžbe, ono je ipak više iz gledanja negoli iz slušanja, što dobiva svoju dodatnu potvrdu iz povezanosti pamćenja i predodžbe te njihove važnosti za razum i uobrazbenu moć. Ta 'vizualizacija', u kojoj dolazi do izražaja u prvom redu usredotočenost na semantičku dimenziju riječi, ostavlja po strani 'muzičku' dimenziju slušanja, tj. zvučanje riječi, gdje su u igri ritam, melodija i harmonija. U našem uobičajenom slušanju riječi nema ugođenog slušanja tona riječi tako da ni ne dospjevamo do toga da se pitamo o 'muzičkom', a ne samo o 'semantičkom' smislu *logosa*. S pozivom na Platonova *Timeja* i na ondje izloženo učenje o »iskonskoj skladbi svijeta« (tu bi bez sumnje trebalo posegnuti za autorovim prijevodom i komentarom *Timeja*) autor nas ostavlja s pitanjem: U kakvo nas iskustvo mišljenja, bitka i povijesti vodi uvid u »sluh i slušanje kao iskonsku otvorenost i prijemčivost za glazbeni, odnosno muzički ustroj *logosa*?« (497). Je li to samo *terra incognita* ili i naznaka novog radnog programa...?

Obrazovanje

Na ta promišljanja mogu se skladno nadovezati ona o obrazovanju – jezik u povezanosti sa slušanjem i gledanjem ima ovdje ključnu ulogu. Barbarić se pritom doduše ne referira izričito na jezik, ali je iz naravi stvari jasno da je on posvuda pretpostavljen barem kao glavni i nezaobilazni medij bez kojeg nema obrazovanja. Tu valja uzeti u obzir u prvom redu dva rada: *Obrazovanje* (13-30) i *Poučavanje – istraživanje – mišljenje* (31-46); no čitatelj će lako naći poveznice s radovima koji se bave Hegelovom (295-384) i Schellingovom (277 i d., 443 i d.) mišlju, ali i s likom Prometeja (91 i d.), u što u ovom prikazu ne možemo ulaziti. Autor ne krije svoje vrlo kritičko raspoloženje s obzirom na stanje duha u suvremenom obrazovanju koje u konačnici ide za tim da proizvede školovanu

radnu snagu (ljudske resurse) koja će se moći uspješno plasirati na suvremeno i buduće tržište rada. Pritom ishodi ne samo učenja nego i istraživanja mogu očekivati priznanje ako u sebi uključuju primjenjivost, odnosno uporabivost – gdje to baš nije jasno uočljivo, kao primjerice uglavnom u humanističkim i donekle također u društvenim znanostima, ondje se dotične znanosti guraju na rub javnog interesa i obrazovne politike. U pozadini autorova shvaćanja obrazovanja stoji Humboldtova ideja sveučilišta i obrazovanja (*Bildung*) kojemu nije u središtu pozornosti funkcionalizacija spoznaje, znanja i obrazovanja, nego slobodno i samosvrhovito znanje i sloboda znanosti.

Odatle bi obrazovanje trebale resiti sljedeće četiri značajke: (1) Pravo bavljenje znanosti ima svoje dostojanstvo i svoju pravu vrijednost samo kao svrha samome sebi, a ne kao sredstvo za nešto drugo (korist, proizvodna svrha itd.); (2) Znanost je bitno organska cjelina jer na području znanja sve stoji u svezi i ulazi jedno u drugo. Odatle je jasno (3) da »znanost nije nasumični zbroj gotovih spoznaja, nego neprekidan proces učenja, predavanja, prisvajanja i novog proizvođenja živog znanja« pa se obrazovanje sastoji u stjecanju sposobnosti učenja i slobodnog duhovnog proizvođenja – »uči da bi sam mogao stvarati« (Schelling). Stoga, završno, (4) tako shvaćeno obrazovanje oblikuje cjelovitog, svestrano duhovno razvijenog i ujedno duboko ćudorednog čovjeka (21 i d.). Ta načela obrazovanja bila su razvijena u protimbi prosvjetiteljskom idealu višeg obrazovanja usmjerenog na posredovanje praktičnih spoznaja koje imaju služiti općem blagostanju. Autor nema iluzija: danas smo daleko od tog obrazovnog ideala i s tim povezanom idejom sveučilišta; obrazovanje se prometnulo u izobrazbu, a znanost se mora inscenirati po uzoru na ono što se i inače želi 'plasirati' kao poželjno i potrebno, a humanistički intelekt (tamo gdje ga još ima) prisiljen je uniformizirati se prema prirodoznanstveno-tehničkom intelektu (42 i d.). Čini se da su humanističke znanosti poput vrste u izumiranju, uz klasične studije to posebno pogađa i filozofiju i teologiju. Kako sačuvati nešto od tog obrazovnog ideala te u suvremenim okolnostima pridonijeti obrazovanju cjelovite ljudske osobe mladog čovjeka koji se uputio putem sveučilišnog studija? – pitanje je s kojim se moramo suočiti i potražiti mu bar neke elemente odgovora.

Ta nas problematika gotovo nehotice upućuje u šire područje društva i politike – kako misliti demokraciju na koju se svi diljem svijeta vole pozivati, bilo da opravdaju svoja htijenja i postupke, bilo svoje položaje stečene 'demokratskim izborima'?

Demokracija

Ovdje nas autor ponovo upućuje na stare Grke (*Na izvoru demokracije*, 147-182) od kojih i potječe sama riječ i pojam – demokracija je vladavina naroda (u suvremenim okolnostima mogli bismo upotrijebiti formulu 'vladavina naroda

po narodu za narod'). Nažalost, suvremena iskustva s demokracijom prečesto pokazuju da je riječ o partijskoj oligarhiji i ekonomsko-financijskoj plutokraciji pa se već neko vrijeme govori – pomodno – o postdemokraciji; možda se time samo kani izraziti opravdana kritika ne-socijalnog elementa u (neo)liberalnom kapitalizmu. To ne mora biti loše, ali je muka s neodređenošću onog post-... Nakon što je pokazao ne baš laskava mišljenja i stavove spram demokracije sve do u XIX. stoljeće, autor zaključuje da su nam Grci tuđi i strani: ako i jesmo u nekom dodiru s njima, to nipošto ne znači da smo s njima prisni (156 i d.). Stoga slijedi temeljito propitivanje samog tog pojma u starih Grka. Istaknimo ono najvažnije – i ujedno nama najtuđije.

Kao prvo, grčki *polis*, npr. onaj atenski, jesu sami Atenjani – slobodni građani okupljeni u skupštini, u teatru, na akropoli ili na agori, bez zastupnika (jer slobodan građanin zastupa samoga sebe); u *polisu* vlada povjerenje u vrsnost pojedinca da obnaša vlast kad dođe na njega red te sudjeluje u upravljanju onim zajedničkim u slobodi (174). Natjecanje i suradnja pomireni su u brizi za ono zajedničko; stari aristokratski ideali vrsnosti i junaštva ostaju, ali se mijenja način njihova realiziranja: u borbi – kad valja braniti ono zajedničko – te u riječima – u slobodi govora i u shvaćanju časti. Sloboda je nešto što izrasta iz vrsnoće koja jedina omogućuje obitavanje pod vlašću vlastitog zakona (autonomija). Grcima je poznata beskonačna žudnja u krilu ljudske naravi pa se vrsnost sastoji također u »umjeravanju«, držanju sredine između krajnosti; odatle onda slijedi uspostava jednakosti u smislu zakonitosti i jednakopravnosti – »obitavanje u mjeri« (166 i d.).

Da bi se pravo razumjela politika u Grka, valja imati na umu njihovo poimanje čovjeka u zajednici koja je raščlanjena u liku stupnjevito rangiranog poretka koji ide za suspregnućem ljudske nezasitnosti, u čemu su najbolji primjer Solonove reforme (usp. *O istinskom bogatstvu*, 111-128). Solonov je naime stav bio obilježen stalnim obaziranjem na granice, na kraj i na ishode svega (uključujući i ljudsku smrtnost). Pritom nije imao iluzija (i nastojao je da ih nemaju ni njegovi sugrađani), kako se to lijepo vidi u njegovoj izreci: »Doista je teško dokučiti skrivenu mjeru mudrosti koja jedina drži ishode svega« (123). Ideal je ideja sredine i »muzička mudrost«, pri čemu se ono 'muzičko' sastoji u usklađenosti svih darova muza zajedno u polis i svakog dara zasebno u svakom pojedincu – što vodi k eunomiji, skladnoj zakonitosti koja jamči dobar život polis, tj. njegovim građanima. Dakako, pod uvjetom vrsnosti njegovih građana koji poštuju svoj dobar *nomos*, zakon. – Poznato je iz same grčke povijesti da taj ideal njegovi tvorci nisu ni trajno ni revno ostvarivali... No vrijedi ga imati pred očima i danas: demokraciju ćemo imati ako građani doista budu obrazovani demokrati. Kako postići to i s tim povezanu vrsnost u promijenjenim uvjetima našeg doba – pitanje je na koje se može dati samo zajednički odgovor.

Mišljenje

Tom natuknicom htjeli bismo na kraju uputiti na upravo filozofsku dimenziju sabranih radova iz radionice duha. Mišljenje je prisutno, na djelu, u svakom radu, ali je izričito razmatrano u radovima koji se bave Schellingovom, Hegelovom i Heideggerovom mišlju, (*Sloboda, zlo i ljubav*, 277-294; *Napor pojma i iskustvo mišljenja*, 295-342; *Beskonačna bol i pomirenje*, 343-365; *Čovjek kao pastir bitka*, 403-420; *Čistina za samoprikrivanje*, 421-442). Posebno obazrivo tematizirano je u tekstu koji se bavi F. Nietzscheom (*Pristup Zarastri*, 385-402) i to stoga što Nietzsche zalazi u oblasti filozofiranja koje se nalaze još prije jasne pojmovnosti. U tim se radovima posebno dojmljivo vidi kako, unatoč svim različitim pogledima, problemi i pitanja ostaju isti, a zbilja duha očituje se kao »život koji zasijeca u život« (10) tako da ono nama najbliže i neposredno – upravo život – postaje pro-mišljenim, pojmljenim životom, koji zna za sebe i iznosi sebe na 'čistinu', očituje svoju 'istinu' upravo u mišljenju. Primjerice, rad o Schellingu pokazuje da ono »zbijsko pojedinačno« zahtijeva promišljanje svog ontologijskog statusa, što nije moguće bez silaženja u »temelj zbiljskog svijeta«, u Boga koji je *ratio essendi et cognoscendi* sve zbilje i slobodna čovjeka u njezinu krilu. Stoga Schelling daje »spekulativni oris metafizike slobode«, što uključuje promišljanje svih vidika života, »od Boga do crva«, te se rasprostire u napetosti od očovječenja Boga do obožanstvenja čovjeka – a što zahtijeva da se Boga misli iz slobode (285 i d.). Za to pak je potrebno uložiti napor primjerenog imenovanja i izricanja onog zbiljskog: jezik mora odgovarati predmetu, tj. slobodi, pa autor Schelling bira slobodnu formu izricanja te misli bitak ne u smislu supstancije nego života pri čemu su odlučujući pojmovi sile, moći i prijepora. Odatle onda i odredba slobode kao sposobnosti za dobro i za zlo. Pritom zlo nije glavna tema (nego je to praiskonska ljubav kao *Ungrund, Abyssus*), ali je od sustavnog interesa – zlo se ne smije ignorirati glavom, ali mora srcem! (291).

Hegel ide drugim putem, što Barbarić iscrpno pokazuje obrazlažući što je »napor pojma« i u čemu je »iskustvo mišljenja«. Valja se odmaknuti od shvaćanja pojmova orijentiranog na pojmu supstancije kao »onog što se temelji u samome sebi, proizvodi sama sebe i tako ustrajava u vječnoj istovjetnosti sa samim sobom« (383); pojmove valja misliti u smislu života (»supstancija je subjekt«) koji mora uvijek izlaziti iz sebe, davati se i tako se manifestirati u svojevrsnom »tečenju« – na tom se tragu približujemo mišljenju duha čija je bit upravo u seboočitovanju ili automanifestaciji u onom drugom. Hegel je to razradio u opisu »iskustva svijesti« u *Fenomenologiji duha*: put od osjećanja k predočavanju i preko njega u razumsko rezoniranje koje je prevladano (ukinuto-podignuto-sačuvano, *Aufhebung*) u umskome poimanju čiji je krajnji domet apsolutno znanje. Ono »zna« Boga kao što on samoga sebe »zna«. Taj spekulativni vrhunac i neumoljiva dijalektika koja k njemu vodi i već unaprijed sve obuhvaća i preobražava čini se da nema mjesta za dar/milost, u čijem

smjeru Barbarić – čini se – upućuje kad, obrazlažući Platonovu dijalektiku, misli ideju dobra kao nepredmisljivo počelo (*anypótheton*, što nije daleko od *das Unvordenkliche* kod Schellinga), ono prvo i najviše, »onkraj bivstva«, sve iz sebe otpuštajuće a ni na čemu ne počivajuće (204). Dijalektika kao put k Dobru?

Predaleko bi nas odvelo kad bismo odavde pokušali istaknuti moguće bliskosti s mislima razvijenima na tragu Heideggerova mišljenja; zadovoljimo se tek jednom završnom napomenom koja izriče nešto što je prisutno u svim radovima, ali je posebno dojmljivo i po našem sudu uspješno izvedeno u radovima koji se bave Heideggerovom mišlju: hrvanje s jezikom, tj. kako izreći ono novo što se kod svakog izvornog mislioca, posebice pak u Heideggera, pokazuje i dolazi do izražaja u svaki puta drugom materinskom jeziku? Vrijedilo bi proći autorovom »radionicom duha« i još nekim drugim njegovim tekstovima i prijevodima upravo pod tim vidikom. Ovdje neka bude samo istaknut njegov zasigurno važan i nezaobilazan doprinos izgradnji i razvijanju hrvatskog filozofskog jezika. Taj se doprinos nipošto ne iscrpljuje u drugdje objavljenim priložima o hrvatskoj filozofskoj terminologiji, već nalazi svoj viši domet upravo u autentičnosti/izvornosti njegove misli izražene hrvatskim jezikom. No prikaz toga i rasprava oko toga trebaju biti ostavljeni drugima i za druge prigode.